

УДК 338.435:504

В.П. Славов
чл.-кор. НААН України

О.В. Коваленко

к.е.н.

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

І.В. Заря

к.е.н.

Національний авіаційний університет

В.О. Патарідзе

к.філос.н.

Житомирський національний агроекологічний університет

Рецензент – член редколегії «Вісник ЖНАЕУ», д.е.н. Є.І. Ходаківський

ПЕРЕХІД НА НОВІ ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ДОБРОБУТУ СУСПІЛЬСТВА

Висвітлено проблемні питання взаємозв'язку економічної та екологічної сфер розвитку суспільства у взаємодії Людини і Природи. Підкреслено, що в умовах економічної й екологічної кризи стратегія зростання багатства суспільства повинна базуватися на принципах динамічної рівноваги Природи, Суспільства, Людини.

Постановка проблеми

В умовах значного погіршення екологічної ситуації найважливішим завданням держави, органів місцевого самоврядування, суспільства в цілому стає забезпечення конституційного права громадян на сприятливе навколишнє природне середовище, реалізація якого лежить в різних площинах: від дотримання державними органами законодавчих вимог і порядку в процесі використання природного потенціалу навколишнього природного середовища до поведінки громадян з об'єктами довкілля, небезпечними речовинами, товарами споживання, а також, що є дуже важливим сьогодні, впорядкуванням структури потреб, що, як відомо, постійно зростають.

Відомо, що цілі людей можуть змінюватися відповідно до формування матеріальних, соціальних і духовних потреб та створення умов для їх задоволення потреб. Внаслідок постійного еволюційного економічного та соціального розвитку суспільства відбувається зростання потреб як в кількісному, так і в якісному відношеннях, і, таким чином, відбувається стимулювання виробництва до створення нових економічних благ.

Розвиток людських потреб призвів до інтенсивної експлуатації та надмірного споживання природних ресурсів, збільшення масштабів руйнівного економічного впливу на навколишнє природне середовище. Це спричинило дестабілізацію природних зв'язків і виникнення екологічних проблем, співставних по значущості з проблемами демографічними, продовольчими. Водночас зміна

людських потреб та екологічна криза призвели до появи і формування низки екологічних потреб.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

В обмеженому просторі відбулося накопичення енергетичних потужностей, токсичних, радіоактивних та інших потенційних чинників техногенних катастроф. Поширення забруднювачів через харчові та інші ланцюги екологічних систем призвело до антропогенного забруднення довкілля. В кінці XX століття екологічні проблеми, які стали наслідком минулих стратегій природокористування, спонукали людство до пошуку нових підходів у розвитку суспільства на всіх рівнях – національному, міжнародному та глобальному. Стокгольмська конференція з довкілля 1972 р. стала першим свідченням розуміння критичного стану навколишнього природного середовища. В 1982 р. ООН була оголошена Всесвітня Хартія охорони природи, в якій відзначено: «Деградація природних систем як результат надмірного споживання та зловживання природними ресурсами, так само, як і нездатність встановити належний економічний порядок між людьми та державами, призводить до руйнації економічних, соціальних і політичних структур».

Конференція ООН з довкілля та розвитку 1992 р. в Ріо-де-Жанейро – одна з найвизначніших подій XX століття. Свою увагу учасники зосередили на проблемах майбутнього планети, а також на питаннях взаємостосунків людей з Матір'ю-природою [1]. Програма дій з подальшого впровадження «Порядку денного на XX століття», прийнята в червні 1997 р. [2], Саміт в Йоганнесбурзі (2002) об'єднали екологів, економістів, соціологів у розбудові сталого розвитку. Людство відчуло потребу захистити себе від наслідків розвитку економічної системи, особливо в країнах з високим рівнем життя.

В результаті аналізу причин змін в природі виявлено їх тісний зв'язок з тенденціями сучасного розвитку цивілізації, а саме – розвитку за рахунок і на шкоду природі, без належного врахування реальної небезпеки порушення оптимального балансу основних складників життєдіяльності населення: економіки, соціальної сфери та духовного стану людей, а також навколишнього природного середовища як основи і колиски життя.

Мета статті – розглянути взаємозв'язок економічної та екологічної сфер розвитку суспільства у невід'ємній і гармонійній взаємодії Людини і Природи у процесі їх спільного руху в майбутнє.

Викладення основного матеріалу

З часів усвідомлення людиною себе в навколишньому світі, вона почала займатися землеробством, вести домашнє господарство, виготовляти знаряддя праці, тобто забезпечувати умови свого існування. Таким чином, вона почала процес перетворення довкілля, який, внаслідок деструктивного підходу, набув негативних наслідків. На сучасному етапі розвитку цивілізації на перший план

виходять методологічні, екологічні, правові, економічні та інші аспекти захисту навколишнього природного середовища. Це обумовлює переосмислення нашого ставлення до ресурсів, їх використання. В умовах сучасного виробництва ефективність функціонування виробничих систем можна забезпечити лише завдяки економічному використанню ресурсів [5].

Класик ринкової економіки А.Сміт у книзі «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776 р.) обґрунтував чинники, що забезпечують процвітання суспільства. За А.Смітом, необхідна кількість товару (простого продукту) та його ціна в суспільстві мають визначатися стабільністю співвідношення членів рівняння:

$$\sum T_{om} C_{om} = \sum \Gamma n, \quad (1)$$

де T_{om} – кількість одиниць товару; C_{om} – узагальнена ціна одиниці товару; $\sum \Gamma$ – сума грошей, що перебуває в обігу; n – кратність обігу.

Зменшення кількості одиниць товару зумовить необхідність підвищення ціни за одиницю або вилучення з обігу надлишкових грошей, щоб зберегти рівність правої та лівої частин рівняння. І перше, і друге призведе до зниження рівня добробуту людей. Ключовим імперативом забезпечення добробуту суспільства, за А.Смітом, є економічний, тобто збільшення виробництва товару за умов поліпшення його якості та зниження собівартості. Зростаючий дефіцит матеріальних та енергетичних ресурсів робить їх пріоритетними чинниками інтенсифікації виробництва. При цьому економічний імператив, як правило, залишає поза увагою екологічність та енерговитратність виробництва. Обґрунтовуючи чинники процвітання суспільства, А.Сміт про екологічні та енерговитратні чинники взагалі не знав і тому не враховував.

Ліва частина рівняння (1), тобто добуток одиниці товару та її ціни, є ніщо інше як споживча вартість, що народжується у виробництві завдяки спрямуванню інтелектуальної та фізичної праці людини через засоби праці на предмет праці – природний ресурс або сировину. Але отримана вартість (продукція) є тільки часткою від видобутого природного ресурсу, хоча саме вона визначає економічну доцільність суспільного виробництва. Інша частка продукції виробництва, як правило, значна за масою; це відходи, які не потрібні економіці й розглядаються нею як баласт. Саме ці відходи створюють не лише екологічні, а й до певного часу приховані економічні проблеми, порушуючи природні процеси відновлення необхідних виробництву сировинно-енергетичних ресурсів. І чим більше вироблено продукції, чим вона новіша та якісніша, тим складніші ці проблеми. Це закономірна і незаперечна тенденція розвитку індустріального виробництва. Розглянемо ці закономірності на наступному прикладі.

Автори праці [3] в процесі дослідження економічного стану підприємство з виробництва керамічної цегли, виходячи з їх технологічних і техніко-

економічних особливостей, здійснили групування. За типами технологій виділено 4 групи цегельних заводів: I група – підприємства з потужністю від 1 до 3 млн. шт. цегли на рік; II група – з потужністю від 3 до 8 млн.; III група – з потужністю від 8 до 15 млн.; IV група – з потужністю понад 15 млн. шт. цегли на рік. Було визначено втрати енергії й надана енергетична оцінка впливу технологій на навколишнє середовище.

Таблиця 1. Енергетична оцінка впливу технологій на навколишнє середовище

Показник	Типи технологій			
	I	II	III	IV
Витрати енергетичних ресурсів на сушіння і випалювання, ГДж/рік	$14,4 \cdot 10^3$	$33,5 \cdot 10^3$	$89,2 \cdot 10^3$	$647,8 \cdot 10^3$
Корисна енергія, ГДж/рік	$1,2 \cdot 10^3$	$3,5 \cdot 10^3$	$26,9 \cdot 10^3$	$158,9 \cdot 10^3$
Втрати теплової енергії в навколишнє середовище, ГДж	$13,2 \cdot 10^3$	$30,0 \cdot 10^3$	$62,3 \cdot 10^3$	$488,9 \cdot 10^3$

Як бачимо, всі технології характеризуються високими витратами теплової енергії в навколишнє середовище протягом виробничого циклу, а їх кількість залежить від обсягів виробництва продукції і рівня технології.

Дані таблиці 1 свідчать, що підприємства за II; III і IV типами технологій виробляють в 2–5 разів більше продукції, порівняно з I групою, а непродуктивні втрати енергії, що забруднює навколишнє природне середовище за II типом технології в 16 разів менші, ніж за IV типом. Тобто, чим більший вихід продукції, тим більше використовується ресурсів і, відповідно, зростають втрати, що викликають негативний екологічний вплив на навколишнє природне середовище.

Неузгодженість економічних та екологічних чинників сучасного виробництва впливає з того факту, що економічний ефект, а отже і доцільність певної еколого-економічної діяльності, визначають виключно у сфері ринку, а природні ресурси, ґрунт, повітря, ліси, степи, річки, океани, озера тощо, які забезпечують виробництво, самі мають споживчу вартість, але не мають ціни, оскільки не належать до ринкових цінностей. В розвинутих країнах діють закони щодо права власності на природні ресурси. Проте їх політика спрямована на інтенсивне використання природних ресурсів країн «третього світу», щоб знизити рівень антропогенного забруднення своїх країн [4].

Сучасна економіка має тенденцію поглинати «безкоштовну» природну екологічну споживчу вартість, частково реалізуючи її через технологічні системи в ринковий промисловий товар і водночас руйнуючи навколишнє природне середовище. Таке суто споживацьке ставлення людини до Природи зумовлює перманентну, конфліктну ситуацію, що характерна для історії всіх цивілізацій й майже трагічна в наш час.

В умовах глобалізації процесів впливу на підвищення використання природних ресурсів відбувається поступова заміна природообмежувальних чинників на технологічні імперативи, що простежується у застосуванні все більшої кількості новітніх технологій. Разом з тим, небезпека полягає у поступовому створенні штучної економічної системи, так би мовити віртуального світу. Потрібно розуміти, що це лише один із варіантів подальшого розвитку цивілізації, який знову ж таки призведе до екологічної кризи в недалекому майбутньому [5].

Дослідження [6] свідчать, що якщо всю одержану в Україні економію прирівняти до 100 %, то впровадження прогресивних норм використання ресурсів становитиме лише 10 %, на використання вторинних ресурсів припадає 39 %, на виведення з виробництва застарілих і освоєння випуску нових виробів – 30,9 %, на скорочення втрат від браку – 8,2 %, на впровадження ефективних замінювачів дорогої сировини і матеріалів – 1,3 %, на впровадження мало- й безвідходних технологій та енергозберігаючого устаткування – 2,7 %, інші чинники – 7,9 %.

Наведені дані вказують на те, що проблема ефективного використання ресурсів є однією з найактуальніших проблем для економіки України. Нестабільність економічних процесів у «ринковому» середовищі, зростаюча кількість ресурсів, залучених у виробництво, стали основними причинами погіршення стану навколишнього природного середовища, умов життя, виникнення небезпеки глобальної екологічної катастрофи та свідчать, що «ресурсозбереження» як економічна категорія приховує в собі певну суперечність. Вона виявляється як протиріччя суб'єктів економічної системи: з одного боку – це інтереси виробників і постачальників ресурсів, з іншого – інтереси споживачів ресурсів, виробників кінцевої продукції, всього суспільства. Споживчий та технологічний підходи до використання природних ресурсів призвели до деградації навколишнього природного середовища. У людей спостерігається постійне збільшення випадків генетичних вад, алергічних та онкологічних захворювань, зниження якості життя, багатократне переважання смертності над народжуваністю. Подекуди господарська діяльність людини призводить до незворотних втрат, що взагалі не підлягають економічному оцінюванню [7–11].

Аналіз економічної та екологічної ситуації в Україні здійснений вітчизняними вченими та короткострокові прогнози щодо її розвитку продемонстрували, що забруднення навколишнього природного середовища – це проблема, якою можна управляти. Боротьба за екологічну безпеку, за впровадження сталого та тривалого розвитку не перешкоджає, а сприяє прискореному економічному розвитку, якщо її здійснювати ефективно і своєчасно [5, 10–13].

Антропогенна діяльність людини, як наслідок споживацького підходу до життя, призводить до виснаження природних ресурсів, порушення екологічного

балансу в природі. В зв'язку з цим необхідно звернути увагу на сучасне трактування поняття «виснаження природних ресурсів». На думку М.Ф. Реймерса [14, С. 219], – це поняття означає наближення витрат на видобування, збагачення і переробку природного ресурсу до одержуваного ефекту, що робить використання природного ресурсу соціально й економічно нерентабельним. Таке визначення повною мірою відображає сучасну технократичну хижацьку ідеологію ресурсовикористання, яка призводить до знищення всього живого, галопуючої екологічної інфляції.

Будь-яку екокризисну ситуацію, яка базується на протиріччі функціонування природного середовища і суспільно-виробничої технології певної цивілізації, можна вирішити шляхом якісного стрибка у продуктивних силах суспільства [6, С. 28]. На думку авторів [6, 10, 12, 13 та ін.], шлях до розв'язання глобальних проблем минулого і сьогодення полягає у необхідності створення принципово нової суспільно-виробничої системи, формування якої із застосуванням засобів розвитку сучасної цивілізації неможливе. Як писав В.І. Вернадський, «...все людство є мізерною масою речовини планети. Потужність його пов'язана не з його матерією, а з його мозком, з його розумом і працею, спрямованою цим розумом. В геологічній історії біосфери перед людством відкривається величезне майбутнє, якщо воно зрозуміє це і не буде застосовувати свій розум і свою працю для самознищення» [15, С. 508]. Розв'язання глобальних проблем сучасності, подальший прогрес світової цивілізації можливий лише на основі формування екологічного мислення, розвитку та становлення колективного розуму.

Отже одним з найважливіших екологічних імперативів сучасності є заміна системи цінностей і засобів освоєння світового простору. Ще Ф. Енгельс в «Діалектиці природи» писав, що «шляхом довготривалого, підчас жорсткого досвіду і шляхом співставлення наслідків нашої виробничої діяльності ми зможемо підпорядкувати нашій владі і регулюванню і ці наслідки. Однак для того, щоб здійснити це регулювання, потрібно дещо більше ніж просте пізнання. Для цього потрібний повний переворот в нашому існуючому до цього часу виробництві і, разом з ним, в усьому теперішньому ладі».

В розвинених країнах світу, які змогли увійти в постіндустріальне суспільство, таких як скандинавські країни, могутність держави і життєвий рівень народу визначають не тонами зерна чи молока, не тонно-кілометрами чавуну або тканин, а наукоємнішими технологіями і методами створення нових технологій завдяки широкому використанню досягнень науки і техніки. Але суспільство, що функціонує у парадигмі економіки на основі товарного ринку, речового фетишизму та споживацького популізму, не спроможне врівноважити потреби розвитку і збереження навколишнього природного середовища для майбутнього. Тут панують агресивні, нищівні підходи до використання природи. В ієрархії цінностей екологічна безпека населення, природоохоронні пріоритети

в такому суспільстві посідають останнє місце. Тільки духовно-інтелектуальне суспільство визнає Природу як цінність, а економіка стане справжньою наукою, здатною оцінити виробничі ресурси з позиції суспільних можливостей і потреб, обумовлених культурно-екологічною наукою та культурно-науковою економікою. Це буде нова економічна теорія, що побудована на принципово інших критеріях: людина як самоцінність, а не людський фактор; праця – творчість і гармонійна взаємодія з природою, а не виробництво товарів; духовно інтелектуальне, а не матеріальне осмислення світу.

Висновки

В умовах економічної й екологічної кризи країни стратегія росту добробуту суспільства повинна базуватися на співвідношенні наслідків розвитку соціуму, науково-технічного прогресу, економіки. Чим цивілізованіше суспільство, тим більше варіантів вибору соціально-економічних і науково-технічних рішень з прогнозованими і передбачуваними наслідками. Все в світі знаходиться в нерозривному зв'язку, тобто світ єдиний та цілісний. Такій підхід інтегрує закони внутрішньої динамічної рівноваги природи, суспільства, людини, тобто не можливо віддавати перевагу ані економічним, ані технологічним, ані екологічним складовим добробуту суспільства. Повинна бути Гармонія. Сьогодні настав час, коли людина повинна зробити вибір, від якого залежить майбутнє не тільки наше та наших нащадків, а й всієї цивілізації: які потреби для неї є першочерговими матеріальні, соціальні чи духовні, розуміючи при цьому, що від чогось необхідно буде відмовитись, щоб повернути на шлях гармонійного, цілісного та збалансованого розвитку людства.

Література

1. Програма дій. «Порядок денний на ХХІ століття» Ухвалена в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. – К. : Інтелсфера, 2000. – 359 с.
2. Програма дій з подальшого впровадження «Порядку денного на ХХІ століття». – К. : Інтелсфера, 2000. – 58 с.
3. *Славов В.П.* Енергетична оцінка ефективності використання виробничого потенціалу цегельних підприємств сільських територій / *В.П. Славов, О.В. Коваленко.* – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 106 с.
4. *Трегобчук В.В.* Концепція сталого розвитку для України / *В.В. Трегобчук* // Вісн. НАН України. – 2002. – № 2. – С. 31–40.
5. *Джеральд М.* Основні проблеми економіки розвитку / *М. Джеральд, Е. Джемс, А. Філіпченко.* – К. : Либідь, 2003. – С. 605–608.
6. Ресурсосбережение: Эколого-экономический аспект / *Н.И. Конищева, Н.А. Кушинрович, Л.В. Рожкова и др.* – К. : Наук. думка, 1992. – 212 с.

7. *Шевченко Л.А.* Эффективное использование ресурсов – коренная проблема экономики / Нормирование и эффективность использования ресурсов : сб. научн. труд. – М., 1990. – 150 с.
 8. *Іванов М.І.* Ресурсозбереження промисловості України / *М.І. Іванов, Л.Т. Хижняк, Д.В. Липницький* // Економіка промисловості. – 1999. – № 1(3). – С. 30–37.
 9. *Веклич О.А.* Ресурсодеструктивная экономика Украины как экологическая угроза / *О.А. Веклич* // Энергетика: економіка, технології, екологія. – 2000. – № 3. – С. 9–12.
 10. *Панченко Е.* Ресурсосбережение – необходимое условие нового качества роста / *Е. Панченко* // Под знаменем ленинизма. – 1989. – № 4. – С. 8–17.
 11. Мир 80-х годов ; пер. с англ. – М., 1989. – С. 418, 404.
 12. Продуктивні сили України: аналіз і короткостроковий прогноз розвитку / Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України. – Т. 1. – К., 1999. – 240 с.
 13. Продуктивні сили України: аналіз і короткостроковий прогноз розвитку / Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України. – Т. 2. – К., 1999. – 264 с.
 14. *Реймерс Н.Ф.* Природопользование : словарь-справ. / *Н.Ф. Реймерс*. – М., 1990. – 637 с.
 15. *Вернадский В.И.* Философские мысли натуралиста / *В.И. Вернадский*. – М., 1988. – 650 с.
-
-